

De rede als éénsnarig instrument van het monistisch secularisme

Paul Cliteur

Het monotheïstisch dilemma of De theologie van het terrorisme

Amsterdam: De Arbeiderspers 2010

410 pagina's

ISBN 9789029573542

The Secular Outlook

In Defense of Moral and Political Secularism

Chicester: Wiley-Blackwell 2010

328 pagina's

ISBN 9781444335217

Maarten Neuteboom

Dat het fenomeen religie de gemoederen in de samenleving bezighoudt en pennen in beweging brengt, is inmiddels genoegzaam bekend. De oorzaak hiervan ligt in complexe en in elkaar grijpende maatschappelijke ontwikkelingen. Zo blijft religie tegen de verwachting in een rol spelen in het publieke domein. Daarnaast gaan individuele mensen voortdurend op zoek naar (nieuwe vormen van) zingeving. De westerse wereld weet zich geconfronteerd met het wereldwijde islamitisch terrorisme en verschillende religieuze minderheden houden tegen de seculiere tendensen in vast aan hun morele opvattingen. In de hedendaagse pluriforme en multireligieuze samenleving speelt religie bovendien een belangrijke rol, omdat het weliswaar individuen kan verbinden, maar tegelijkertijd ook groepen verdeelt. Fors uiteenlopende morele opvattingen van religieuze en niet-religieuze burgers zijn niet zelden terug te voeren op hun botsende *Weltanschauungen*. Volgens verschillende schrijvers vormt religie daarom een bedreiging voor de sociale cohesie in de samenleving. Paul Cliteur, hoogleraar Encyclopedie van de

Rechtswetenschap aan de Universiteit Leiden, is zo'n schrijver. In het najaar van 2010 verscheen van zijn hand een tweetal boeken: *Het monotheïstisch dilemma* en *The Secular Outlook*. Beide boeken vertonen tamelijk veel overlap, maar het belangrijkste verschil is dat Cliteur in *Het monotheïstisch dilemma* het verband onderzoekt tussen monotheïstische religies en geweld, terwijl *The Secular Outlook* in zekere zin een antwoord op dat dilemma formuleert: het schetst een vergezicht van moreel en politiek secularisme in het publiek domein. Beide boeken liggen overigens in het verlengde van eerdere publicaties van Cliteur, waaronder met name zijn bundel *God houdt niet van vrijzinnigheid* (2004), de boeken *Moderne Papoea's* (2002) en *Tegen de decadentie: de democratische rechtsstaat in verval* (2004), kritieken op het multiculturalisme, en *Moreel Esperanto* (2007). Het laatste boek behelst een pleidooi voor een autonome ethiek, ofwel een universele moraal die het kan stellen zonder fundering in welke religie dan ook. Het uiteindelijke doel van Paul Cliteur is even eenvoudig als verstrekkend:

een religieus neutrale staat en een religieuze publieke moraal.

In *Het monotheïstisch dilemma* richt Cliteur zich op “het geweldpotentieel zoals dat besloten ligt in de drie monotheïstische godsdiensten: jodendom, christendom en islam.” Waarom is een onderzoek daarnaar interessant? Omdat, volgens Cliteur, het religieus terrorisme (deels) verklaard, begrepen en ook beter bestreden kan worden vanuit de religieuze en ideologische achtergronden van dat terrorisme. Velen zullen hierbij in eerste instantie denken aan het islamitisch terrorisme, zoals zich dat heeft gemanifesteerd bij de aanslagen in de Verenigde Staten, Spanje en het Verenigd Koninkrijk, maar ook in Denemarken bij de aanslag op de cartoonist Kurt Westergaard en in Nederland bij de moord op Theo van Gogh. De auteur betoogt echter dat dit type religieus terrorisme zich niet tot de islam beperkt en wijst op de Amerikaanse christen Scott Roeder die een abortusarts vermoordde en de Joodse Jigal Amir, de moordenaar van Jitzak Rabin. Nee, “het heeft iets te maken met een bepaalde logica die besloten ligt in het monotheïsme (...). Het is die logica die terroristen voor een dilemma plaatst. Dat ‘monotheïstisch dilemma’ is dit: moeten gelovigen gehoorzamen aan de wetten van het land waartoe zij behoren (de ‘natiestaat’), of moeten zij zich oriënteren op de wetten van de religieuze gemeenschap die door een supranationale god worden gedicteerd?” (p. 17) De Westerse gesecculariseerde elite zou echter blind geworden zijn voor religie als een gedrag beïnvloedende factor en uit naïviteit en multiculturalisme dit gegeven verdoezelen. De politiek correcte elite zou slechts wijzen op de vreedzame kant van religie, het geweld in de mens zoeken in plaats van toeschrijven aan de godsdienst en zo een kritische reflectie op religie taboeïseren. Cliteur typeert het religieus terrorisme aan

de hand van een vijftal kenmerken: (1) gebruik makend van geweld, (2) gericht tegen de staat, (3) gericht op een bepaald strategisch doel, (4) van ideële geaardheid en (5) ter bescherming van de religie. Vervolgens richt hij zich op de religieuze terrorist zelf. Wat zegt hij over zijn motivatie en hoe rechtvaardigt hij zijn daden? Religieus terrorisme blijkt dan religieus gemotiveerd te zijn (de pleger wordt gestimuleerd door religieuze overwegingen), religieus gerechtvaardigd te worden (met godsdienstige argumenten) en gericht te zijn op de bescherming van religie c.q. een bepaalde interpretatie daarvan. (p. 103) Het religieuze element in het terrorisme sluit, zo betoogt Cliteur, aan bij de verhalen en het geloof van de monotheïstische traditie. De religieuze terrorist wordt namelijk gekenmerkt door morele heteronomie, martelaarschap, dual burgerchap en antimodernisme. (p. 104 – 110) Deze vier kenmerken vormen de rode draad in de overige hoofdstukken van *Het monotheïstisch dilemma*. Cliteur meent in de sacrale traditie van met name het jodendom en het christendom hiervoor aanknopingspunten te vinden in Bijbelse verhalen en de kerkgeschiedenis. Het martelaarschap werkt Cliteur betrekkelijk summier uit. Hij constateert dat de martelaar zich onderscheidt van de rest van de mensheid in de bereidheid om te sterven voor zijn opvattingen. De monotheïstische traditie zou verschillende verhalen bevatten die ons daarover iets vertellen, maar de auteur bespreekt slechts een obscuur verhaal uit het apocriefe boek Makkabeeën, waarin een moeder en zeven zonen worden doodgemarteld onder het regime van Antiochus IV, omdat zij weigeren varkensvlees te eten. Wat deze geweldloze vasthoudendheid aan de eigen godsdienstige overtuiging – die bijvoorbeeld ook de vervolgte vroege christenen in Rome kenmerkte – van doen heeft met Mo-

ammed Atta, die als leider van de aanslagen op 9/11 zelf een vliegtuig in de Twin Towers vloog en daarbij duizenden onschuldige Amerikaanse burgers ombracht, blijft echter volstrekt onduidelijk.

Eveneens te ongecompliceerd is de verbinding van de antimodernistische houding van de religieuze terrorist met het Bijbelverhaal van de krachtmeting tussen de profeet Elia en de profeten van Baäl op de berg Karmel (1 *Koningen* 18). De redenering is deze: de opvattingen van religieuze terroristen bevinden zich op gespannen voet met belangrijke waarden van de moderne tijd: gelijkheid van mannen en vrouwen, acceptatie van homoseksualiteit, het hooghouden van de vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienst, inclusief religiekritiek. Omdat Elia de strijd aanbindt met afgodendienaars is zijn handelen naar moderne maatstaven gemeten antimodernistisch, waaruit religieuze terroristen dan weer inspiratie zouden kunnen putten. Helaas laat Cliteur niet zien of de profeten van Baäl in tegenstelling tot Elia nu wel of geen vroege voorlopers waren van moderne mensenrechtenverdragen, maar dat is natuurlijk ook niet eenvoudig vast te stellen. Nog veel minder verklaart dit verhaal het geweld van de Franse Revolutie of de bloedige taferelen van de twintigste eeuw, zoals die hun oorsprong vonden in communisme en nazisme.

Dit alles weerhoudt de auteur er echter niet van om in navolging van David Hume een lans te breken voor het polytheïsme. Het monotheïsme zou namelijk ten diepste intolerant zijn, want “als we het constitutioneelstaatsrechtelijk zouden willen formuleren, kunnen we zeggen dat de polytheïstische goden hun macht moeten delen, terwijl de monotheïstische goden kunnen ontaarden in de ene almachtige God. De polytheïstische goden worden door elkaar ‘in toom gehou-

den.” (p. 179) Cliteur wil daarom een vorm van cultureel polytheïsme in ere herstellen. (We hoeven dus niet echt te gaan geloven in Zeus, Apollo en Poseidon, want daarvoor zijn we te rationeel). In plaats van te pleiten voor de terugkeer naar de joods-christelijke bronnen van onze cultuur, moeten we de blik wenden naar het Griekse en Romeinse veelgodendom, omdat we veel zouden kunnen leren van bijvoorbeeld de tolerante omgang van de Romeinen met hun vele goden. In de monotheïstische traditie zouden daarentegen de bronnen liggen van het huidige terrorisme en religieus fanatisme.

Er vallen de nodige kanttekeningen bij deze lezing van de auteur te plaatsen. Cliteur situeert de overgang van het polytheïsme naar het monotheïsme geheel en al bij Mozes (*Mozaïsche Unterscheidung*). Maar het monotheïsme was in het Griekse en Romeinse denken helemaal niet volkomen vreemd en nieuw. Zo heeft de Duitse filosoof en theoloog Erik Peterson – waaraan Cliteur de titel van zijn boek ontleent – erop gewezen dat in het wereldrijk van Alexander de Grote met zijn veelheid van volken en religies, de noodzaak ontstond van een vorm van monotheïsme dat alle goden omvatte en de godsdienstige verschillen relativeerde, opdat nationale tegenstellingen overbrugd konden worden. Uiteindelijk is het paradoxaal genoeg diezelfde noodzaak tot een zekere politieke eenheid die Cliteur ertoe brengt om niet een ware apologet van het ‘cultureel polytheïsme’ te worden, maar een pleidooi te houden voor een monistisch secularisme, dat iedere vorm van religie uit het publieke domein wil bannen.

Uitbreider dan het martelaarschap en het antimodernisme behandelt Cliteur de morele heteronomie en het duaal burgerschap. Morele heteronomie definieert de auteur als een opvatting over ethiek die gebau-

seerd is op de bereidheid om persoonlijke morele overwegingen opzij te zetten wanneer die strijden met een moraal van een hogere, religieuze orde. De aartsvader van de morele heteronomie is Abraham, die het prototype is van iemand die onvoorwaardelijk gehoorzaamt aan de bevelen van de monothéïstische God. Hij offert immers in opdracht van God bijna zijn zoon Izaäk, maar wordt daarvan op het laatste moment weerhouden door een engel Gods (*Genesis* 22). Een andere sleutelfiguur in dit verband ziet de auteur in Jefta die krachtens zijn eigen belofte aan God zijn dochter brandoffert, nadat hij de Ammonieten heeft verslagen (*Richteren* 11). Uiteindelijk trekt Cliteur dit – explicieter dan in zijn eerdere boeken – door naar het hart van het christendom door deze verhalen te verbinden met de kruisdood van Christus. (p. 261 – 268)

Duaal burgerschap blijkt volgens Cliteur daaruit dat de terrorist zichzelf ervaart als burger van twee werelden. “Hij is enerzijds iemand die deel uitmaakt van een nationale staat, maar anderzijds leeft hij geestelijk in een andere wereld, die eisen aan hem stelt die zo klemmend zijn dat hij grove misdaden in deze wereld voor zijn rekening wil nemen.” (p. 108) De Bijbelse inspirator van dit idee vindt Cliteur in de zeloot Pinechas, die met voorbijgaan aan het gezag van Mozes een afgodendienaar met een speer doodsteekt (*Numeri* 25). Het moge duidelijk zijn dat de door Cliteur aangehaalde Bijbelverhalen – die bij de meeste gelovigen niet of nauwelijks bekend zijn – voor meerderlei interpretatie vatbaar zijn, dan wel in hun tijd moeten worden geplaatst of, zoals in het geval van Christus’ kruisdood, een veel subtieler behandeling zouden verdienen. De auteur zelf heeft echter niet zoveel op met ‘gematigde’ interpretaties. Dat is allemaal maar vrijzinnigheid en daar houdt God volgens Cliteur niet van.

Nee, alle religieuze teksten moeten zo letterlijk mogelijk worden genomen zonder allerlei Wittgensteinachtige visies op hen los te laten (p. 301). Zo worden zowel absolute vrijzinnigheid als fundamentalistische interpretaties, die door de eeuwen heen allang door de kerk zelf als ketters zijn aangemerkt, tegen elkaar uitgespeeld. Is het bijvoorbeeld in het geval van het duaal burgerschap niet Christus zelf geweest die duidelijk maakte dat er twee domeinen c.q. rijken – een aards en een hemels regiment – zijn? Hebben Augustinus en Luther in navolging daarvan er niet op gewezen dat die twee regimenten van elkaar onderscheiden moeten worden?

Wat stelt Cliteur daar dan vervolgens tegenover? Daaraan is met name zijn *The Secular Outlook* gewijd, maar ook in *Het montheïstisch dilemma* worden oplossingsrichtingen gewezen. Tegenover morele heteronomie stelt de auteur moreel secularisme en tegenover duaal burgerschap de seculiere staat. “What contemporary societies with a multicultural composition should aim to accomplish is to educate citizens in moral responsibility. And moral responsibility means that they should be able to place their morals on an autonomous foundation. They should be able to reason about moral questions without reference to their own specific religion.” (p. 279) Deze opvatting is buitengewoon problematisch, omdat het mensen ontmoedigt hun morele oordelen naar hun diepste overtuigingen te rechtvaardigen. Het plooit de mens terug op zijn rede, dat het éénsnarig instrument van de (radicale) Verlichting vormt en andere dimensies van het mens-zijn overwoekert. Volgens Cliteur kan dat echter niet anders en is zijn streven naar een seculiere staat en samenleving politiek neutraal (dus niet atheïstisch) en noodzakelijk in de hedendaagse pluriforme en multireligieuze samenleving. Natuurlijk valt er wat te zeggen

voor de analyse van de auteur dat de in de huidige samenleving klassiek-liberale waarden en de democratische rechtsstaat onder druk staan. Een citaat van John Henry Newman laat echter goed zien waar het secularisme uit evenwicht geraakt: "There is much in the liberalistic theory which is good and true; for example, not to say more, the precepts of justice, truthfulness, sobriety, self-command, benevolence, which, (...) are among its avowed principles, and the natural laws of society. It is not till we find that this array of principles is intended to supersede, to block

out, religion, that we pronounce it to be evil." Wat zou het mooi zijn als Cliteur het belang van religie en in het bijzonder het christendom zou onderkennen, zoals John Henry Newman op genereuze wijze het goede van het klassiek liberalisme wist te honoreren. De democratische rechtsstaat berust naar een woord van de Duitse staatsrechtsgeleerde Böckenforde namelijk op waarden die ze zelf niet kan garanderen en vormt als zodanig zelf de politieke expressie van een bepaalde cultuurconstellatie, waarin het christendom van grote betekenis was en is.

Mr. M. (Maarten) Neuteboom is werkzaam als wetenschappelijk medewerker voor het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en docent aan de Universiteit Leiden. E neuteboom@gmail.com